

Derleme Makalesi / Review Article

OSMANLI DEVLETİ'NDE SON DÖNEM KAMU YÖNETİMİ SORUNLARI ve REFORM ÇABALARI

Hüseyin YÜRÜK*

ÖZ

Daha iyi bir gelecek kurmanın yolu, geçmişin tecrübelerini dikkatlice inceleyip bunlardan istifade etmekten geçmektedir. İnsanın bir tabiatı olduğu gibi devletlerin de tabiatının olduğu yaşanmış tarihi olaylardan anlaşılmaktadır. Nitekim İbni Haldun Mukaddime'sinde, insanın bebeklik, çocukluk, gençlik, olgunluk ve yaşlılık dönemleri olduğu gibi devletlerin de bu anlamda ömürleri olduğunu, her devletin bir insan gibi bazı yaşlılık alametleri gösterdikten sonra yeryüzü sahnesinden ayrılacağını ifade etmektedir.

Yaklaşık 650 yıl büyük bir cihan imparatorluğu olarak hüküm süren Osmanlı Devleti son asırlarında idari, iktisadi ve mali alanda bozukluklar yaşamıştır. Yaşanan bu bozuklukları düzeltmek için bazı padişah ve devlet adamlarının girişimleri olsa da bu girişimler 'sadra şifa' olmamış ve devletin çöküşü engellenememiştir. Devlet adamları bütün olumsuzluklara rağmen bozulmuş yapıyı iyileştirme çabalarından vazgeçmemişlerdir. Bu çabaların sonucu olarak kamu yönetimi alanında bazı reformlar gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada kamu yönetimi alanında yapılan yenilikler, somut örnekler ve dönemi yaşayan kişilerin şahitliği çerçevesinde ele alınacaktır. Osmanlı Devleti döneminde ortaya çıkan yönetim sorunları ve bunları çözmek için alınmış tedbirler ortaya konularak günümüz yöneticilerine ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Kamu Yönetimi, Yönetim Sorunları, Reform.

*Avukat,Kamu Denetçisi/huseyin.yuruk@ombudsman.gov.tr ORCID :0000-0002-5994-9013

PROBLEMS and REFORM EFFORTS of LAST PUBLIC ADMINISTRATION in the OTTOMAN STATE

ABSTRACT

The way to build a better future is to carefully examine and benefit from the experiences of the past. It is understood from the historical events that the nature of the states as well as the nature of human beings. In the Muqaddima of Ibn Khaldun he states that human beings are periods of infancy, childhood, youth, maturity and old age, and states have a lifetime in this sense, and that each state will be destroyed after showing signs of old age like a person.

The Ottoman Empire, which ruled for a period of approximately 650 years as a great Cihan Impataor, also lived in administrative, economic and financial areas during the last centuries. Although some sultans and statesmen have made some attempts to correct these disturbances, these attempts have not been girişim 'sadra healing' ah and the collapse of the state has not been prevented. Although some sultans and statesmen attempted to correct some of these disturbances, these attempts were not "sadra healing" and the collapse of the state could not be prevented. Statesmen, despite all the negativities, have not given up their efforts to improve the state. As a result of these efforts, some reforms in the field of public administration have been tried to be realized.

In this study, innovations in the field of public administration, concrete examples, will be discussed within the framework of witnessing of people living in the period. In the period of the Ottoman Empire, mistakes or positive situations will be put forward and today's managers will be tried to shed light.

Key Words: *Ottoman State, Public Administration, Management Problems, Reform.*

GİRİŞ

Kamu yönetimi, kullanılan usulü, yöntemleri, araçları ile multidisipliner bir bilim dalıdır. Temel amaçlarından biri devlet yönetiminin en iyi hale getirilmesidir. Aynı amaç etrafında birleşen insanların oluşturduğu devletin en önemli amacı ise kamu yararadır. Yani vatandaşın talepleri ve beklentileri doğrultusunda etkin yöntemler kullanılarak en iyi şekilde idare etme sanatıdır. Kamu yönetiminin, siyaset bilimi, idare hukuku ve işletme yönetimi gibi bilim dallarından yararlandığı genel kabul gören bir tespittir (Saklı, 2011: 101). Kamu yönetiminde halkın ihtiyaç duyduğu mal veya hizmetin yerine getirilmesinde en önemli faktörlerin başında insan kaynağı gelir. Devlet, sorumluluk alanına giren faaliyetleri kamu görevlileri marifetiyle gerçekleştirir. Kamu görevlileri ise devletin sorumluluk alanına giren faaliyetleri mevzuata uygun olarak yerine getirirler. İdare hukukunun, verimli, etkin yönetim anlayışı ile işletme biliminin konuları birebir iç içedirler. Diğer yandan kamu yönetimi disiplinin bir gereği olarak, kamu görevlileri yaptıkları her türlü işi mevzuatın yanında bir takım ilkelere dayanarak yaparlar. Bu ilkelerden biri kamu yararının özel çıkarı üstün tutulmasıdır. Yani kamu görevlileri görevlerini yerine getirirken kişisel çıkarları değil, kamu yararını öncelemek zorundadırlar (Özdemir, 2008: 181). Ancak en ideal devlet yapılanmalarında dahi zaman içerisinde bir takım bozuklukların ortaya çıktığı kaçınılmaz bir gerçektir. Özellikle devlet yapılanmalarında kamu görevlileri görevlerini icra ederken çeşitli suistimallere karışabilmektedir. Bu anlamda kamu görevlisinin karar alma, uygulama ve denetleme aşamalarında tarafsız, bağımsız, şeffaf davranmaları, temel ahlaki ilkeleri göz önüne almaları çok önemlidir (Eryılmaz, 2007: 247).

Türk devlet geleneğinde ve özellikle Osmanlı Devleti'nde de bürokratik devlet yapılanması dikkat çekmektedir. Bürokratik yapılanma merkez olarak nitelendirilen yönetici sınıf ile çevre olarak nitelendirilen reayadan (halk) oluşmaktadır. Çoğu zaman devletle toplum arasındaki ilişki, bir "sözleşme" ya da "uzlaşma" esasına değil, devletin topluma baskın gelmesi esasına dayanmaktadır

(Fidan, Şahin ve Çelik, 2011: 116). Osmanlı Devleti taşrada ehl-i örf ve ehl-i şer'den oluşan idare sistemini kullanmıştır. Bu sistemin yanında taşrada görev yapan idarecilerle yöre sakinleri arasında merkezi idarenin yönetiminde etkinliği sağlayacak şekilde ilişkiler ve kurallar belirlenmiştir. Bu kurallar, üretim şekline ve yaşanan bölgeye göre belirlenmektedir (Polat, 2012: 249).

Genel olarak etkin bir yönetim tarzı uygulayan Osmanlı Devleti'nde son dönemlerde yöneten ile yönetilen arasındaki olması gereken ilişkinin dışına çıkıldığı, bunun devlet merkezinde büyük rahatsızlığa sebep olduğu gözlenmiştir (Arslan, 2015: 258-259). Özellikle, devletin gerileme dönemi olarak ifade edilen 18. yüzyıl sonrasında ilişkilerde bozulma daha fazla görülmüş, tedbirler almak için önemli düzenlemeler yapılmıştır. Aslında Osmanlı Devleti'nde adil bir yönetim sağlamak kuruluş günlerinden itibaren temel amaç olmuştur. Ancak gerileme sonrası dönemlerdeki padişahlar, mevcut yönetimin idari, askeri ve ekonomik olarak sorunları olduğunu tespit ederek çözüm aramak zorunda kalmışlardır. Bu dönemde özellikle rüşvet, yolsuzluk, menfaat sağlama gibi konular fazla gündeme gelmiştir. Sonuç olarak bu sorunlar devletin gücünün aşınmasında önemli rol oynamıştır. Islahat dönemi padişahları ve yöneticileri bu sorunlara idari, ekonomik ve askeri anlamda sistemsel değişiklikler, yenilikler yaparak çözüm bulmaya çalışmışlardır. Ne varki sorunun sosyolojik ve kültürel anlamda boyutu gündeme gelse de, Osmanlı Devleti'nin üzerine kurulduğu ahlaki değerlerin aşınmasından dolayı sadece idari değişiklikler yapılarak soruna çözüm bulunulmaya çalışılmıştır (Kımtar, 2012: 140).

Islahat döneminde başa geçen III. Ahmet (1703-1730), I. Mahmut (1730-1754), III. Mustafa (1754-1774), I. Abdulhamit (1774-1789), III. Selim (1789-1807), II. Mahmut (1808-1839) ve devam eden dönemlerde başa geçen padişahlar sorunların çözümü için köklü değişiklikler yapmışlardır (Karagöz, 1995: 177). Dünya genelinde değişen ekonomik ve siyasi değişimler neticesinde oluşan üretim ve pazarlama süreçleri devlet idarelerine de yansımıştır. Bu değişime ayak uydurmaya çalışan Osmanlı padişahları çok önemli reform ve ıslah çalışmaları başlatmıştır (Ortaylı, 2016: 19). 18. yüzyıl sonunda imparatorluğun yönetiminde görevli 1000 ile 1500 arası katip çalışırken II. Abdülhamid döneminde toplam 100 bin sekreter ve büro görevlisi devlet hizmeti sunmaktaydı. Bu sayılar son dönemde bürokrasi anlamındaki değişimi ortaya koymaktadır (Yalçınkaya ve Yılmazçelik, 2014: 494). Osmanlı Devleti'nin reformlarla dönüşmeye çalıştığı ve bu dönüşme çabaları karşısında gelişen olayları tahlil etmeden, geçmişten

ders almadan yeni bir gelecek kurulması zordur. Yapılan bu çalışma ile Osmanlı Devleti'nin son dönem kamu yönetiminde yaşanan sorunları ve reform çabaları örneklerle anlatılmaya çalışılacaktır.

Bu çalışmada; öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'nda ve son dönemdeki idari teşkilatlanmadan bahsedildikten sonra, Devlet teşkilatlanmasındaki bürokratik yapılanmada karşılaşılan ahlaki yozlaşmadan, karşılaşılan sorunlardan bahsedilecektir. Bu çalışmayı anlamlı kılan, o döneme şahitlik eden üst düzey yöneticilerin kendi ifadelerinden örnekler verilerek sorunun daha somut hale getirilmeye çalışılmasıdır. Temel amaç ise geçmişte karşılaşılan bu sorunlardan ders alarak günümüz kamu yöneticilerine örnek olabilmektir.

1. OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE KAMU YÖNETİMİ ve BÜROKRASI

Osmanlı merkez teşkilâtı, geçmişten gelen Türk devlet geleneği ile İslam kaideleri temelinde, Dîvân-ı Hümâyun merkez olmak üzere ona doğrudan veya dolaylı biçimde bağlı kalemlerden oluşmaktaydı (Aydın, 2015: 70). Divan erkânından olan vezîriâzam, vezirler, kazaskerler, defterdarlar ve nişancı genellikle öğleden önce Dîvân-ı Hümâyun'da, öğleden sonra kendi divanlarında ülke idaresine ait işleri ve devletlerarası münasebetlere ait meseleleri belli program ve protokol içinde oldukça süratli bir şekilde görürler, padişahın tasdihiyle karara bağlarlardı (Mumcu, 2007: 431). Devlet teşkilatının merkezi olan Divân-ı Hümâyun, ülke içi değişiklikler neticesinde 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra hükümet idaresi Bâb-ı Âli'ye kaydırılmıştır (Noyan, 2015: 13). Osmanlı'nın islahat hareketleri kapsamında II. Mahmut, ömrünün son yıllarında modern bir devlet teşkilatı ve bürokrasi kurmaya çalışmıştır. Bu doğrultudaki çalışmalarıyla, Avrupaî tarzda bir hükümet teşkilatının ilk örneklerini vermiştir (Aydın, 2015: 71).

Önceki İslâm ve Türk devletlerinde divan adıyla çok çeşitli alanlarda faaliyet gösteren teşkilatlanmalar bulunmaktaydı (Arslantaş, 2018: 17). Osmanlı devlet teşkilatında ise merkezi yönetim etkinliğini sağlamak için tek ve güçlü bir divana indirilmesi yeni bir uygulamadır. Osmanlı idari sistemi, kararların süratle alındığı, defter ve evrak usulüyle kurumlar arasındaki irtibatın hızla sağlandığı bir idare tarzıydı. Büyük bir imparatorluğun merkezi yönetiminde bu kadar etkin bir yapılanmayı iyi yetiştirmiş çok az sayıda kalem erbabı bürokrat yürütmekteydi (İpşirli, 2007: 503). Merkezi yönetimde pek çok üst düzey bürokrat bulunmaktaydı. Bunların pek çoğu geçmiş devlet tecrübelerinin bir ürünüydü. Devlet teşkilatı

içinde idarî-askerî sahalarda üst düzey yöneticiler bulunmaktaydı. Bunlar arasında padişahattan sonra en üst düzey yönetici olarak tanımlanabilecek veziriazam, malî konularda defterdar, şer'î hukuk ve adlî konularda kadıaskerler, iftâyla ilgili hususlarda şeyhülislâm, örfî hukuk alanında nişancı başlıca yetkili kişilerdi (Beyazıt, 2010: 159). Taşra teşkilatı olarak sancak, şehir, kasaba, kaza mevcuttu. Taşra idare birimlerinin başında idari ve yargısal yetkisi bulunan kadı ismi verilen üst düzey yöneticiler bulunurdu (Bozatay ve Demir, 2014: 76).

Osmanlı Devleti'nde, toplumun huzur ve refahını sağlamaya dönük farklı inanç grupları arasında ayırım yapılmaması, adaletin her zaman öncelenmesi genel kabul gören bir olgudur. Bunun yanında güçlü vergi sistemi, hızlı intikal kabiliyetine sahip büyük bir ordu, imparatorluğun etkin ve düzenli şekilde idare eden personel sistemi vb. özellikleri dışarıdan izleyenlerde hayranlık uyandırmıştır (Ergül, 2016: 311). Devletin 6 asır ayakta kalabilmesinde bu özelliği her zaman öne çıkarılmaktadır. Bunun yanında tarafsız, adil bir yönetim anlayışı idarenin hem kendi değerleri hem de toplum vicdanına karşı önemli bir yer tutmaktadır. Ancak çalışmaya konu olan ve özellikle 18. Yüzyıl itibarıyla ortaya çıkan değişme ihtiyacı ve bu doğrultuda yapılan ıslahatlar, bürokratik anlayışın güçlenmesine yol açmıştır. Bunu gören II. Abdulhamit gibi padişahlar, böyle bir yapılanmanın kendi inisiyatiflerinden çıktığını görerek geleneksel gücü toparlama çabasına girmişlerdir (Fidan, Şahin ve Çelik, 2011: 120).

19. yüzyıldan sonra artık Osmanlı idaresinde sürekli olarak ıslah ve düzenleme çalışmaları gündemde olmuştur. Islahatlara dönük olarak nizamnameler, yönetmelikler ve talimatnameler yayımlanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısının Osmanlı reformcuları ise imparatorluğun artık kapsamlı bir reform ihtiyacı olduğunun bilincindeydiler. Bu değişim ve ıslah çabalarının öncülerinden biri olan Sultan III. Selim, devlet içindeki umumi reformların temsilcisi olarak telâkki edilmiştir (Kılıç, 2005: 99). Kendinden önceki padişahlar gibi, askeri ve diğer alanlarda bir takım reformlar başlatan III. Selim (1789-1807) idarede yaşanan bozukluk ve yozlaşmalara çare bulmak amacıyla dönemin devlet adamlarından "Bu devlet nasıl daha iyi yönetilebilir?" konulu görüşler istemiştir. Tespit ve önerilerden oluşan 18 adet layiha (tasarı, görüş) geliştirilmiştir. III. Selim, kendisine sunulan bu önerilerin bir kısmını uygulayarak yeni bir dönem başlatmış ve 19 yıl iktidarda kalmıştır (Karta, 2014: 45). Devleti yeniden toparlamak için Sultan III. Selim zamanında reformlar kapsamında çıkarılan vezirlik kanununda önemli düzenlemeler yapılmıştır. Buna göre vezirlerden, belirlenen caize dışında

başka caize, kulluk, bohça baha gibi namlarla bir şey istenmeyecek, caize senede bir defa alınacaktır. Vezirler ve Beylerbeyiler bir suçları olmadıkça 5 seneden önce azledilmeyeceklerdir (Ahmet Cevdet Paşa, 1973: 459).

III. Selim, orduyu yeni bir talime dayalı olarak yenileştirmeyi, ulemanın etkinliğini azaltmayı ve Avrupa'daki bilimsel ve ekonomik gelişmeleri benimsemeyi amaçlamıştır. Anlayış ve kavrayış farklılıklarıyla beraber yenileşme taraftarı olan bu kesim II. Mahmut ve Tanzimat dönemi modernleşme çabalarında önemli işlevler görmüşlerdir. (Hülür ve Akça, 2005: 323). Sultan II. Mahmud ve Tanzimat dönemleri devletin idarî, siyasî, sosyal, kültürel, ekonomik açılardan yeniden inşa edildiği dönemdir. Öte yandan Osmanlı'nın bu döneminde ortaya çıkan bürokratik elitler ile halk arasındaki karşıtlık, bürokratik oligarşinin toplumu dayatmacı bir yaklaşımla modernleştirme çabaları belirgin bir şekilde dikkat çekmiştir.

Bu dönemde bürokrasi sınıfı, bazı kimseler için çekici bir sınıf haline gelmiştir. Bu gelişmeler sonucunda Halifenin iradesi yanında Babîali olarak isimlendirilen güçlü bir bürokratik yapı iktidarın merkezinde yerini almıştır (Akyıldız, 2004: 15). Devletin diplomasisi ve mali kurumlarının önem kazandığı süreçte, sivil bürokrasi süratle sivrilmiş ve bürokratik elit yeni siyasi normların yapıcısı ve savunucusu olmuştur (Pustu, 2007: 201).

Bürokrasinin bu şekilde önem kazanmasına paralel olarak memurların statüsü de yeniden düzenlenmiş ve 1834'te "ûlâ, sâni, sâlis ve râbi" olmak üzere dört sınıf mülkî rütbe ihdas edilmiştir (Seyitdanlıoğlu, 1999: 87). 1838'de kâtiplerin rütbe terfiinde imtihan esası getirildiği gibi her yıl Şâban veya Şevval ayında yapılan tevcihat usulü de kaldırılmıştır. Aynı yıl rüşveti önlemek amacıyla biri memurlara, diğeri ilmiye mensuplarına olmak üzere iki ceza kanunu hazırlanmış ve işe yeni başlayan memurlara yemin zorunluluğu getirilmiştir. Öte yandan memurların haftalık tatil günleri düzenlenmiştir (Akyıldız, 2007: 509). Yetkilerin merkez ile taşra arasında paylaşımı da bu dönemlerde daha fazla gündeme gelmiştir. 1800'lü yıllarda tarımda ve sanayide önemli gelişmeler olmuş ve merkezi yönetim mahalli gruplar ile daha fazla işbirliği içine girmişlerdir. Aslında 19. yüzyıla kadar devletin bazı yetkileri mahalli gruplara, cemaatlere veya vakıflara bırakılmıştı. Tanzimatçılar ile birlikte tam tersi olarak hizmetler daha fazla merkezi teşkilatın işlevleri içine alınmıştır. Örneğin iltizam usulü ile toplanan vergilerden vazgeçilmiş, bunların yerine muhassıllık meclisleri oluşturulmuştur (Ortaylı, 2000: 17-18).

1836'da klasik dönem Osmanlı bürokrasisinin kurumlarından Kahya'nın ve Reis Efendi'nin daireleri ayrı nazırlıklar haline getirilmiş ve kendilerine Umur-ı Mülkiye (Dahiliye) Nezareti ile Umur-ı Hariciye Nezareti adları verilmişti (İpşirli, M. 1993: 414). 1837'de ise, eski defterdarlık dairesi Umur-ı Maliye Nezareti adını aldı. Nazırlıkların kurulması, eski kurumların kaldırılması, yerlerine yabancı kaynaklı haleflerinin gelmesi, bürokrasinin mesleki hüner ve dayanışmasının artması, sarayın egemenliğini azaltmış ve iktidar merkezinin Bab-ı Ali'deki paşalara ve memurlara geçmesine sebep olmuştur (Aslan ve Yılmaz, 2017: 291).

3 Kasım 1839'da Tanzimat'ın ilan edilmesiyle, devlet anlayışında ve idaresinde modernleşme, müesses hale getirilmiştir. Hattı Hümayun'u okuyan bürokrat grup 'Babiali diktatörleri' olarak adlandırılmışlardır. Öte yandan ferman, büyük ölçüde bozulan kamu düzenini yeniden inşa etmeye yönelik ilkeler içerse de aslında Tanzimat dönemi bir bürokrasi devri olmuştur (Ortaylı, 2016: 101). Tanzimat'ın idare alanında getirdiği yeniliklerden biri olan etkili bir taşra idaresi oluşturulması çalışmaları, diğer alanlar ile mukayese edildiğinde uzun soluklu bir tecrübe dönemini ortaya koymuştur. II. Mahmud dönemindeki merkezi politikalar ile Tanzimat'ın yeni ilkelerine bir ön hazırlık devresi ve taşra idaresinde etkili bir yönetim mekanizması teşkil edilmesi yaklaşık otuz yıllık bir arayışın sonunda ortaya çıkmıştır (Yılmaz, 2014: 254). Tanzimat döneminde taşra yönetiminde önemli yenilikler yapılmıştır. Bu dönemde yerel meclisler ilk defa açılarak halkın kendi bölgelerinin yönetiminde söz sahibi olmaları hedeflenmiştir.

Oluşturulan yerel meclisler aracılığıyla taşra idaresine seçilmişler girerek yönetimde âdem-i merkeziyetçilik arayışları gündeme getirilmiştir. Ancak bu meclisler merkezi otoritenin ağırlığı nedeniyle hiçbir zaman etkin olarak faaliyet gösterememiştir. (Boztepe, 2013: 12-13). 1864 Vilayet Nizamnamesi, Tanzimat'tan sonra taşra yönetiminde yapılan ilk sistemli düzenlemedir. Fransız yönetim örgütlenmesini model alan bu Nizamname'de özellikle yönetsel bölünme alanında yeni düzenlemeye gidilmiştir. Nizamname ile vilayet, sancak, kaza ve köy yönetimi ayrıntıları ile belirtilmiştir. En büyük yönetim birimi 'eyalet'den 'vilayet'e çevrilmiştir. Vilayetler livalara; livalar, kazalara; kazalar, nahiyelere ayrılmıştır. Vilayet yönetimi valiye, sancak yönetimi mutasarrıfa, kazanınki ise kaymakama bırakılmıştır (Kılıç, 2005: 104). 1864 Vilayet Nizamnamesi tüm ülke çapında yaygınlaştırılmadan önce bazı vilayetlerde pilot olarak uygulamaya konulmuştur. Bunun sebebini A. Cevdet Paşa her eyaletin farklı özelliklere sahip olduğu şeklinde açıklamıştır.

1864 Vilayet Nizamnamesi ilk olarak Midhat Paşa'nın vali olduğu, Niş, Silistre, Vidin bölgelerini içine alan Tuna vilayetinde uygulanmıştır. Nizamname Tuna'dan sonra Halep, Edirne, Trablusgarp ve Bosna'da uygulanmış, elde edilen başarılı sonuçlar neticesinde tüm ülkeye yaygınlaştırılmıştır (Boztepe, 2013: 7).

1871 Vilayet Nizamnamesi ile taşra idaresindeki yenilikler tüm ülkede uygulanmaya başlanmış, nizamnamenin ruhu 1876'da Kanunu Esasi'de yerini almıştır. 1871 nizamnâmesiyle Rumeli'de kırk dört, Anadolu'da yetmiş dört ve Kuzey Afrika'da beş sancak kurulmuştur. Berlin Kongresi'nden sonra vilâyete bağlı sancakların yanında doğrudan merkeze karşı sorumlu Kudüs, Şehrizar, Kocaali gibi 'elviye-i gayr-i mülhaka'lar oluşturulmuştur (Akyıldız, 2007: 508). Yeni düzenleme ile eyaletlerin adı değişerek vilayet olmuştur. En üst sorumlusu ise valilerdir. Vali vilayette güvenlik, maliye, eğitim vb. önemli görevleri yerine getirdiği gibi hiyerarşik sistemde altta yer alan birimlerin denetimini de yapmaktadır (Gençoğlu, 2011: 36-37).

1913'e gelindiğinde "İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanun-i Muvakkat"i ile vilayette valinin görevleri, Vilayet İdare Heyeti'nin ve Vilayet Hususi İdaresi'nin oluşumu ve görevleri çok ayrıntılı bir biçimde düzenlenmiştir. Bu düzenlemelerle devlet bir taraftan yerel güçlerin yönetimde söz sahibi olmalarını, meclislere katılmalarını sağlamaya çalışarak, anayasal düzene geçişin zeminini hazırlarken diğer taraftan merkezden gönderilen valilerin yetkilerini artırarak ve bakanlıkların taşra teşkilatlarını oluşturarak merkeziyetçi yapıyı kuvvetlendirmeye çalışmıştır (Karayaman, 2009: 125). Böylece vilayet idaresinde valinin yetki genişliği ve görev ayrılığı ilkeleri ile vilayetteki meclisler ve görevleri yeniden düzenlenerek ülkede birliğin sağlanması, demokratik bir yönetimin benimsenmesi sağlanmaya çalışılmıştır. (Kaştan,2016:78).

Tanzimat yönetimiyle hedeflenen amaçların ne kadar gerçekleştiği konusu her zaman bir tartışma konusu olmuştur. Tanzimat yönetimi geniş halk kitlelerinin hayatında kayda değer bir iyileştirme sağlamadığından siyasi ve idari alandaki modernleşmenin faturası Osmanlı maliyesi ve ekonomisine yüklenmiştir. Tanzimat bürokratları, otoriter bir yönetim anlayışının temsilcileri olmuşlardır. Tanzimat ve sonrasında yönetim gücü, hep az sayıda kişinin elinde toplanmış ve halka inememiştir (Fidan, Şahin ve Çelik, 2011: 124). Turhan'ın (2002: 200-201) analizi ile; Tanzimat devrinde Avrupa'ya başka bir cepheden yaklaşım istendiğinden garplılaşma hareketi de gayesini değiştirmiştir. Bu defa İmparatorluğun kurtuluşunun çaresi, esas teşkilâtının, içtimai bünyesinin Avrupa

devletlerinin yapısına benzetilmesi amacıyla ıslahında görülmüştür. İnalıcık'a göre de (2016: 146) gelenekçi kalıplar altındaki değerlere saygı gösterilmiş; ancak yönetim anlayışında modern kavramlar getirmiş, yönetimi yeni baştan düzenleme amacı gütmüş, sonraları bu ilkeler, ilerideki Türk tarihinin ana gelişme istikametleri halini almıştır.

2. SON DÖNEM KAMU YÖNETİM SORUNLARI

2.1. Devlet Yönetiminde Sarayın Zaafiyeti

Osmanlı Devleti'nin son döneminde ortaya çıkan kamu yönetim sorunları bir çok başlıkta toplanabilir. Osmanlı Devleti'nin yakalandığı hastalığın en önemli belirtileri yönetim sisteminde ortaya çıkmıştır. Sultan II. Abdülhamit döneminde saray katiplerinin sayısındaki artış, işlerin Babıali bürokrasisinden saray bürokrasisine kaydığına en önemli belirtisidir. Özellikle saraydaki telgrafhane ve şifre katipliğinde sayıca ve işlevce genişleme saray bürokrasisinin etkinliğini artırmıştır. Sultan II. Abdülhamit, amcası Sultan Abdulaziz dönemindeki devlet adamlarına güvenmediği için Babıali'nin yetkilerini sarayda toplama yolunu tercih etmiştir (Akyıldız 2004: 167-173). Esasen 1876 Anayasasının (Kanun-ı Esasi) hükümdarın yetkilerini sınırlayıcı hiçbir maddesi yoktur. Aksine anayasanın bütün hükümlerinde son söz hükümdara bırakılmıştır (Bucaktepe, 2014: 47). Sultan II. Abdülhamit, kendisinden önceki döneme ait gözlemlerinden hareketle bürokratik işleyişi ve devlet adamlarını daha sıkı kontrol edebileceği bir merkezileşme politikası izlemiştir (Hülür ve Akça, 2005: 331-332). Hal böyle iken saray bürokrasisi ülkenin yönetiminde yetersiz kalmıştır. Çünkü güç, Osmanlı siyasetine ilişkin belli başlı kararları alan ve Saray çevresinde kümelenmiş küçük bir grubun tekelindeydi (Ahmad, 1999: 7). Devleti Âliye ricali dünyanın gidişine vâkıf olmadıkları için, makamlarını koruma yolunda İstanbul'un günlük işleri dışında bir işe bakmazlardı. (Ahmet Cevdet Paşa, 1973: 289)

Saraydan kaynaklanan yönetim zaafiyeti, ülkenin bir çok yönetim merkezinde kendini açıkça gösteriyordu. Selanik ve Halep'te valilik görevlerinde bulunan Hüseyin Kazım Kadri'ye göre; İdare-i hükümette müthiş bir "anarşi" hüküm sürüyordu. Söz ayağa düşmüştü; hükümetin bir mevki, bir vakarı haysiyeti kalmamıştı (Kadri, 2000: 76). Dönemin en önemli şahitlerinden biri olan hukukçu ve devlet adamı Ahmet Cevdet Paşa'ya göre devlet o günlerde adeta sahipsiz konumdaydı. Bâyezid Meydânî'nin ortasından bir kıtasını bir şahsa satsalar, Evkaf Nâzırı hiç bilmiyerek senedini temhir ü tasdik eder vaziyettedir (Ahmet Cevdet Paşa, 1980: 194). Devlet merkezi olan sarayın içinde bulunduğu yönetim zaafiyeti

bütün imparatorluk coğrafyasına tesir ediyor, ülkenin özellikle sınır vilayetlerinden katmerleşen kötü yönetimden kaynaklanan çarpıcı mesajlar geliyordu. Bunlardan biri artık iyice İmparatorluktan kopma arefesine gelmiş Arnavutluk'ta karşılaşılan sorunlardı (Selahaddin, 1989: 77). Kötü yönetimden kaynaklanan mezalimin zirve yaptığı yerlerden biri de Suriye topraklarıydı. Sadece valiler değil her sınıftan memur halka zulmediyordu (Kadri, 2000: 235). Osmanlı Devleti, içine düştüğü yönetim zafiyetinden dolayı Balkan Topraklarında kendi şeref ve haysiyetini büsbütün ihlal eden bir yönetime başvurmaktan başka çare bulamamıştı. Devlete isyan eden kişiler sonradan af olunarak aynı yörede önemli görevlere tayin olunabiliyorlardı (Akçura, 1988: 117).

Son dönem Osmanlı valilerinden olup bilahare Dahiliye Nazırlığı görevinde bulunan Ahmet Reşit Rey'in Manastır Valiliği sırasında şehrin hapishanesinde karşılaştığı manzara devletin Balkanlar'daki gücünü ve halini gösteren manidar bir fotoğraf olarak dikkat çeker:

“Hapishaneyi teftiş ettim. İçinde altı yüzden fazla mahpus vardı. Büyük bir kısmı farklı ırk ve mezhepten siyasi suçlulardı. Manastır şehri, içinden ancak bir boğaz vasıtasıyla çıkılabilir, yüksek tepelerin ortasına sıkışmış bir vadi de kurulu, çok rutubetli ve gayet soğuk bir memleket olduğu, mevsim de kara kışın ortasına rastladığı halde hapishanedeki pencerelerin bir çoğunu camsız gördüm. Zaten hapishane sağlık koşullarından tamamen uzaktı. Ayrıca mahpus sayısı binanın alabileceğinden fazlaydı. Camların hemen taktrılmasını söyledim. Hapishane müdürü, “Tahsisat vermiyorlar” dedi. Defterdardan bunun nedenini sordum, maliye komisyonuna yazılan ödenek çıkarma talebine halen cevap gelmediğini söyledi. Sonunda altı yüz kuruştan ibaret olan masrafını ödeyerek pencerelere cam taktırdım” (Rey, 2014: 116-117).

Kötü yönetimin en çok tesir ettiği meslek sınıflarının başında ülkenin ordusu geliyordu. Yeniçeri geleneğini hala üzerinden atamamış ordu çok kötü yönetiliyordu. Kötü yönetim dalga dalga bazı ordu mensuplarını kuşatıyordu. Yirmi beş yaşında livaların ve feriklerin ordu kadrolarını doldurmalarına karşı aksakallı yüzbaşılardan, velev bir derece olsun, terfi-i rütbe etmeleri kabil olamıyordu (Kadri, 2000: 71). İttihat ve Terakki bu halden istifade ederek Rumeli'ndeki bazı zabıtları kazanmıştı. Terfilerini düzenli ve adil bir şekilde alamayan bazı ordu mensubu subaylar maaşlarını da düzenli olarak alamıyorlardı. O kadar ki maaşını alamayan subaylar öfkeye kapılıp, birkaç kadeh atıp, postahaneyi basıyor, Padişahı telgraf başına çağırabiliyorlardı (Apak, 1988: 28-29).

Saray tarafından verilen iftar yemekleri de aynı kötü yönetimin bir uzantısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Dönemin Harbiye öğrencileri için Padişahın verdiği iftar yemekleri havadan para koparmak için iyi bir fırsat olarak görülür ve bazı öğrenciler bu fırsatı iyi kullanırlardı. Harbiye öğrencisi olmayan, belki de okuma bilmeyen kardeşlerine arkadaşlarına Harbiyeli üniforması giydirerek sıraya sokar iftar yemeğinden, dağıtılan diş kirası altınlardan yararlanırlardı (Yergök-Önal, 2006: 85). Ülke, saray başta olmak üzere bazı temel organlarıyla yönetilemez hale gelmişti. Osmanlı Devleti'nin bazı bölgelerinde elektrikle aydınlatmaya geçilmişken sarayda elektrikli aydınlatmanın olmaması gelinen noktanın vahametini gösteren sembolik bir örnektir. "...Saray'da o zaman elektrik tesisatı yoktu. Tenvirat büyük şamdanlar içinde mum ziyası ile temin edilirdi..." (Menteşe, 1986: 128). Hüzünlü ve dramatik olan şeydu ki 15 milyon metrekare toprağı yönetmekle sorumlu olan Osmanlı Devleti sarayı, kendi mutfağını yönetmekten aciz bir duruma gelmişti. Sultan Reşat döneminin Başmabeyncisi Lütfi Simavi Bey (2006: 26) mutfak görevlilerinin saray mutfağından aşırı oldukları yemekleri adeta açık bir şekilde evlere sattıklarını kaydediyordu.

Son dönem yönetim sorunlarının sebeplerinin başında Osmanlı Devleti'ni yönetecek şehzadelerin modern ve düzenli bir eğitim almadan yetişmeleri gelmekteydi. Sultan Abdülaziz'in oğlu Şehzade Yusuf İzzettin Efendi'ye bir dönem askeri derslerde hocalık yapmış Ahmet Muhtar Paşa (1996: 27), şehzadenin derslere pek ilgi göstermediğini, esasen şehzadenin başhocasının bir üfürükçü şahıs olduğundan bahseder. Böylesine bir eğitim sisteminin parçası olan padişahların Osmanlı Coğrafyası ile ilgili şaşkıncı boyutta bilgisiz olması kayıtlarda yerini almıştır. Padişah Sultan Reşat ile görüşen Hüseyin Kazım Kadri (2000: 237) bir garip olayı şöyle nakleder:

"Selanik'ten Manisa mebusu sıfatıyla İstanbul'a avdet ettiğim sırada beni nezdine kabul eylemişti: 'Siz Manisa mebusu olmuştunuz, pek mahzûz oldum. Bu Manisa Arnavutluk'ta mı?' dediği zaman kendimi kaybettim ve ne cevap vereceğimi şaşkırdım. Nihayet, 'Manisa Anadolu'da ve İzmir tarafındadır. Ecdad-ı izaminizin kadîmen payitahtları idi' diyebildim"

Ahmet Cevdet Paşa, 'Tarihi Cevdet'te göreve gelen vezir ve sadrazamların belirli sayıda yönetici tayin etme kontenjanının olduğunu, ne varki bu kontenjanları taşraya yönetici olarak gidecek kişilere veresiye olarak sattıklarını, borçlu olarak bir yönetim biriminin başına giden memurun bütün işini gücünü bırakarak bu borcunu toplamak için halka zulmettiğinden bahseder (Ahmet

Cevdet Paşa, 1973: 58). Ayrıca devletin bazı makamlarının para karşılığında satılır hale geldiğini, vezirler sadrazam olduklarında kırk kişiye mülazemet verilmesini adet edindiklerini; fakat, bu tayinlerde çok defa iltimas ve şefaatin rol oynadığını ve bu mevkilerin ehliyetizlerin eline geçtiğini ifade eder (Ahmet Cevdet Paşa, 1973: 418). Sultan I.Abdülhamid Dönemi'ne (1774-1789) ait bu kötü yönetim uygulaması aradan yaklaşık 150 yıl geçmesine rağmen düzelmemişti. Hüseyin Kazım Kadri'ye göre (2000: 59-60) Sultan II.Abdülhamid döneminde de Babiali tarafından kazalara kaymakamlar tayin edilmesine devam edilmekte, bu göreve namzet olanlar rüşvet, kayırmacılık vb. gibi yöntemlerle memuriyet yakalayan kişilerden seçilmekteydi. Bu konumdakilerin İstanbul'da verdikleri parayı çıkarmak ve âti için bir şey hazırlamaktan başka bir düşünceleri bulunmamaktaydı.

8 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet ile iktidara gelen İttihatçılar, katmerleşmiş ve birkmiş sorunları çözmek yerine yanlış müdahalelerle sorunları tamamen kangren haline getirmişlerdir. Devlet yönetiminin modernleştirilmesi; bakanlıkların ve bürokratik yapının yeniden düzenlenmesi, maliyenin merkezi bir anlayışla yeniden yapılandırılması, vilayet idaresine dair yasa ile valilerin konumlarının güçlendirilmesi, jandarma teşkilatının kurulması, yönetimin sivilleştirilmesi, laik yönetim anlayışının yaygınlaşmasının desteklenerek dini kurumlar üzerindeki devlet denetiminin artırılmasını kapsayan yeniliklerle sürdürülmüştür. İttihatçılar, seçkin bir yaklaşımla devlet yapısını yeniden düzenleyerek, devlet kurumlarının etkinliklerini artırmaya çalışmışlardır (Hülür ve Akça, 2005: 334). İttihatçılar tarafından sadrazamlık makamına getirilen Sait Halim Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin o günlerde nasıl ve kimler tarafından yönetildiğini gösteren manidar bir anlatımını Hüseyin Kazım Kadri (2000: 137) şu şekilde aktarmaktadır:

“Siz karşınızdaki adamların kim olduklarını unutuyor ve güya uzun seneler idare-i hükümette bulunmuş, tecrübe görmüş ve birçok şeyleri anlamış rical-i devletten adamlar bulunduğu zannıyla söz söylüyorsunuz. Sizin muhatap tuttuğunuz adamlar, bir ihtilalciden başka bir şey değildir. Bu gibi adamlara usul-i idare-i hükümetten, bahsetmekte ne faide vardır?”

İttihatçı anlayışı savunan cemiyetler meşrutiyet getirmekle övünürken diğer yandan kendinden olmayanlara karşı olumsuz tavır sergilemekteydiler. Saflarında bir çok idealist ve vatanperver insan olmasına rağmen, kendisinden olmayana öteleyen önyargılı anlayışın etkisiyle İttihat ve Terakki, bir kaç yıl önce ileri sürdüğü söylemlerden ayrı bir görünüme dönüşmekteydi. Hükümet nüfuzunu

ele geçirmek için memurları tehditle tahakküm altına almak, İttihat ve Terakki'nin yaygın yöntemlerinden biri haline gelmişti.

2.2. Yabancıların Sahip Oldukları Ayrıcalıklı Konum

Devletin içine düştüğü yönetim zaafiyeti, stratejik konumu yanında henüz dokunulmamış yer altı ve yer üstü kaynaklara sahip Osmanlı ülkesi üzerinde çeşitli emelleri olan ülkelere sağlanmış bir çok imtiyazı da beraberinde getirmişti. Kapitülasyonlar gibi bazı imtiyazlar ülke içindeki azınlıklara tanınmış aşırı ayrıcalıklı konumdu (Pamir, 2002: 96). Anadolu insanının sadece asker ve çiftçi olarak muamele gördüğü ülkede en mümtaz meslek ve konumları azınlıklar işgal ediyordu. Nitekim Sultan II. Abdülhamit'in Mabeyn Başkatibi olan Tahsin Paşa sarayın kuyumcubaşılık ve finans işlerinin Ermenilere emanet edildiğini anlatmaktadır: O vakit sarayın kuyumcubaşılığı Ermeniler'de idi ve Ermeniler bundan fazlaca istifade ederlerdi. Bu yüzden Sultan Hamid bunları da Saray'dan çıkardı. Bu memnûiyet İstanbul'dan vilâyetlere de teşmil edilerek bilûmum vali ve mutasarrıflara tebligat-ı katiye ifâ olundu. Bu tedbirin Ermeniler'i fevkalâde sarstığı belirtilmektedir (Tahsin Paşa, 1990: 182). Ülkenin en önemli ticaret limanı İzmir başta olmak üzere denizlerimizdeki liman ve kabotaj hakları yabancıların elindeydi. Osmanlı ülkesi hayatın her alanını kapsayan yabancı imtiyazlardan dolayı adeta adı konulmamış bir müstemleke gibiydi. İzmir eski mebuslarından Kamil Dursun (1994: 39-40), İzmir'de bu anlamdaki yabancı imtiyazlarını şöyle anlatmaktadır:

“...İzmir'de at koşuları o zamana kadar sırf ecnebler tarafından yapılır ve bu işe halk yalnızca seyirci kalmakla iktifa ederdi. Bu koşuları ecneblerden mürekkep bir heyet idare ederdi. Başlarında Peterson vardı. O zamanın garipliklerinden biri Buca'nın idare şekli idi. Buca o zaman köydü. Köyün hususi bir belediye teşkilatı vardı. Yalnız belediye reisi Osmanlı tabasından Dr. Kostı Efendi idi. Diğer azalar orada yerleşen İngiliz, Alman, Fransız, İtalyan tabiiyetlerinde olan ecneblerden ibaretti. Tuhafı şu ki, hükümet de bu hale ses çıkarmazdı...”.

Benzer şekilde ülkenin bazı bölgeleri adeta yabancı azınlıkların yönetimi altındaydı. Beyoğlu'nda dükkân ve mağazaların tabelaları Fransızca idi. Ancak bazılarının altında küçük harflerle, adeta bir lütuf kabilinden Türkçesi de bulunurdu. Demiryollarında, tramvaylarda çalışan memurların büyükleri ecnebi, küçükleri de Rum veya Ermeni idi (İstanbul-Edirne), (Edirne Dedeağaç), (Dedeağaç-Selânik) ve diğer Rumeli demiryollarında istasyon şefi, tren şefi ve kondüktör olarak tek

bir Türk'e rastlanmazdı. Türk olmayan bu memurlar ise Türk yolculara her türlü eziyet ve hakareti esirgemezlerdi. Demiryollarında resmi dil Fransızca idi. Tren kalkacağı zaman kondüktörler kompo! veya fertik! diye bağırırlardı (Apak, 1988: 14). Rum azınlık nüfusunun yoğun olduğu Balıkesir'in Ayvalık kasabası ise adeta bir Rum ülkesi gibiydi. Ayvalık'daki hükümet konağı dahi Metropolidhâne'nin malı olub Osmanlı Devleti bu binayı dört lira kira karşılığında kullanıyordu. Ankara eski valilerinden Mehmet Şahingiray (1997: 69) o dönemdeki Ayvalık'tan bahsederken üzgün bir ifade ile 'Yunan kasabası' diye zikreder. Şehrin refahının iyi olduğunu, evlerinin bakımlı olduğunu, sakinlerinin genel olarak Rum ahaliden oluştuğunu, hatta sokak isimlerinin dahi Rumca olduğunu belirterek, bu konuda hükümetin ilgisizliğinden yakınır. Aynı yıllarda Ayvalık'a uğrayan hükümet doktorlarından Şerafettin Mağmumi de (2010: 155) kasabada bulunduğu müddet zarfında konuşmakta bir hayli zorlandığını, çünkü birkaç Türk memur dışında kimsenin Türkçe bilmediği şeklinde benzer gözlemlerde bulunmuştur.

Cumhuriyet Dönemi içişleri bakanlarından olup Çeşme'de kaymakamlık görevinde bulunan Hilmi Uran da (2007: 60-61) görev yaptığı bölge ile ilgili şu gözlemlerini nakletmiştir:

“Türkler, Rum çoğunluğu arasında adeta kaybolmuş gibiydi. İnsan Çeşme'de kendini daha ziyade bir Rum cemiyeti ve cemaati içinde görüyordu. Hâkim lisan Rumca idi. Menemenlilerin bir kelime Rumca bilmemelerine mukabil, burada Türkler hep Rumca biliyorlar ve Rumlarla Rumca konuşuyorlardı. Zaten başka türlü hareket etmeye de imkân yoktu. Çünkü Rumların hiçbiri tek kelime Türkçe bilmiyor ve öğrenmek ihtiyacını da duymuyordu. Servet Rumlarda, mal ve mülk Rumlarda, ticaret ve sanat Rumlarda idi. Türkler daha ziyade eski bir efendiliğin -artık sayılmaz ve itibar edilmez olmuş- tesellisi ile geçiniyorlardı. İlçenin 45 bin nüfusundan 40 bini Rum'du ve Türkler kasabada olduğu gibi, bütün ilçede de azınlıkta idi.”

Ülkenin dört bir yanında Ayvalık ve Çeşme kasabaları gibi çok sayıda örnek olduğu dönemi anlatan kaynaklarda yer almaktadır. İslahat Fermanı'ndaki hükümler doğrultusunda madencilik, arazi alım satımı gibi konularda yabancılara haklar verilmeden çok önce, yabancı sermaye ülkeye yerleştiği için çoğu yabancı girişimciler yerli Hıristiyan tüccarlar aracılığıyla arazi satın alıp işyeri açmaktaydılar. 1869 yılında çıkarılan ve yabancı uyrukluların mülk satın almalarını mümkün kılan kanun, çaresizliğin bir neticesi olarak çıkarılmıştı. Bu kanuna göre yabancılar Hicaz dışında bütün ülkede mülk edinerek miras bırakabiliyorlardı (Ortaylı, 2016: 250).

2.3. Merkezi Otoritenin Ortadan Kaybolması

Tanzimat sonrasında, yeni dönemin getirdiği düzen ve yapılan ıslahatlar genel olarak yönetilenlerin yönetenlerle ilgili şikayetlerini azaltmamış aksine arttırmıştır. Halkın talep ettiği kamu hizmetlerinin gecikmesi, genellikle devletin işleyişinden kaynaklanan sorunlardan meydana gelmiştir (Göküş, 2010: 235). Bunlardan biri yerel yöneticilerin merkezi otoriteyi dışlayarak ve hiçe sayarak bir derebeyi gibi sahip olduğu bölgeyi yönetmesiydi. Bir diğer sorun, yerli derebeylerinin hukuk dışı yönetim ve uygulamalarından bıkan yerel unsurların isyan ederek eşkıyalık yapmaya soyunmalarıydı. Eşkıyalık olaylarının en çok görüldüğü yerler, ticaret kervanlarının geçtiği ana yollardı. Eşkıyalardan en çok zarar gören grupların başında kervan ve yolcular gelmekteydi. (Demirci ve Arslan, 2012: 907).

Yerel ayanlar, şahsî servet ve kudretlerini artırmalarının yanında buldukları yerlere iyice hâkim olmuşlar ve her bakımdan nüfuzlarını artırıp kuvvetlendirmişlerdi. XVIII. yüzyılın sonlarındaki ayaklanmalardan da anlaşılacağı gibi ayanlar merkezî hükümetin otoritesine ciddi bir şekilde meydan okumuşlardır. II. Mahmud'un tahta geçtiği sıralarda Anadolu ve Rumeli'deki bazı eyalet ve livaların merkeze bağlılıkları zayıflamış; bu bölgelerdeki âyanlar, keyfî bir yönetim kurarak merkezî idareye karşı gelmeye başlamışlardı (Doğan, 2011: 506). Devletten meşru olarak elde ettikleri vergi toplama görevleriyle nüfuzlarını genişleten, yaptıkları kanunsuzluklarla kısa sürede servetlerini ve buna bağlı olarak güçlerini artıran bazı ayanlar mütesellimlik ve voyvodalık gibi resmî bir görev elde etmek suretiyle de faaliyetlerine meşruiyet kazandırmışlardır (Kaya, 2013: 53). Devletin zayıflaması bir yandan yabancı emperyalistlerin Osmanlı topraklarında nüfuzunu artırmalarını sağlarken bir yandan da yerel güç odaklarının derebeyi tipi yönetim tarzlarının önünü açmıştır. Devlet otoritesindeki bu zayıflamalar Eflak, Boğdan, Yemen, Bağdat gibi eyaletlerde milliyetçilik akımlarının etkisi ile isyanların başlamasına neden olmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonuçları itibarıyla Osmanlı Devleti için bir yıkım olmuştur. Balkanlarda Osmanlı tebaası olan devletler, Rusların kışkırtması ile büsbütün cesaretlenip isyanlarını tamamen açığa vurmuşlar ve devlet olmuş gibi Osmanlılarla anlaşmak için şartlar ileri sürmeye başlamışlardır. Sırplar ve Karadağlılar Osmanlı devletinin içinde bulunduğu bu durumu fırsat bilerek başkaldırmışlar, bağımsız birer devlet olmak iddiasına girişmişlerdir (Çetin, 2017: 392).

Devletin Mısır'ın uğradığı işgal ile uğraşmasını fırsat bilenler Rumeli'de yol kesmeye, köy basmaya, adam soymaya başlamışlardır. Bunun üzerine Silistre Valisi Musa Paşa ile Tırhala mutasarrıfı Mehmet Paşa eşkiyayı sindirmek için görevlendirilmiştir. Mehmet Paşa, eşkiyayı yenmekte, sindirmekte başarı gösterdi ise de Vidin Muhafızı Osman Paşa eşkiyayı 'sınır çarpışmalarında işe yararlar' diye koruyup kolladığı için bunların kökünü kazımak mümkün olmamıştır. Bunlar, kasabaları yağmalamakla kalmıyor. Koca bir kaleyi ele geçirerek oraya sığınyor devletin kuvvetlerine karşı koyuyorlardı (Ahmet Cevdet Paşa, 1973: 23). Halil Rifat Paşa'nın valilik vazifesine başladığı sıralarda, Kosova vilayetinin umumi durumunu vilayet müsteşarı olan ve Halil Rifat Paşa'nın vilayet merkezi Priştine'ye gelişine kadar valiliğe vekâleten bakan aslen Arnavut Vahid Efendi'nin 13 Nisan 1877 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazısından öğreniyoruz.

“Kosova Vilayeti ahalsinin ahvali şimdiye değin Babiali nazarında meçhul kaldığı şüphesizdir. Eğer Babiali bölgeden layıkı ile malumat almış olsa idi, islahat yapmak maksadıyla gerekli tedbirleri almak için bu zamana kadar beklemezdi. Vilayetin teşkilinden evvel, Prizren Manastır ve Üsküp eyaletlerine gelen valiler, buraların ahvâlini layıkı ile Bab-ı Devlet'e yazmamış veyahut yazmış ise hafifçe geçiştirmiş olmalıdırlar. Hasılı buraların islahı için şimdiye kadar hiçbir şey yapılmamış ve valilerin bu hallerini gören mutasarrıflar ve diğer memur ve zaptiyeler de işi geçiştirmişlerdir. Bu hususlardan dolayı Kosova Vilâyeti'nde bir an evvel islahat çalışmalarına başlanması gerekmektedir” (Biol, 2009: 70-71-72).

Ahmet Cevdet Paşa (1980: 80) Devletin artık bazı vilayetlerinden asker alamaz vaziyete geldiğini söylemektedir. Bu dönemde Hicaz topraklarında isyan eden Vehhabiler, Mekke'yi teslim almış, Medine'yi de tehditleri altına düşürmüşlerdi. Mısır'ın ahvalinden Babiali o kadar geç ve eksik malumat alıyordu ki Vali Ali Paşa öldürüldükten sonra bile onu Mısır Valisi zannederek asker göndermesi için kendisine emir veriliyordu (Akçura, 1988: 94). Halep'teki durumla ilgili olarak Hüseyin Kazım Kadri'ye (2000: 308) göre; o dönemde devlet çok vahim bir durumdaydı. Halep'te bütün Anadolu vilayetlerinde olduğu gibi kötü yönetim ve anarşiden başka bir şey yoktu ve devletin güvenlik güçlerinin durumları çok vahimdi. Ebubekir Hazim Tepeyan (1998: 382) o dönemde yaşanan sorunlara şu örneği vermektedir:

“Musul vilayet merkezine bağlı Mezûri Nahiyesi üç sene evvel eşkiya eline düştüğü; tepelenmeleri için jandarma kuvvetinin yetişmediği ve asker gönderilmesine de İstanbul razı olmadığı için, üç seneden beri sayım memurları

gönderilmediği gibi orada hiçbir memur bulunmadığından, yalnız koyun vergisinden değil, öbür vergilerle âşar gelirinden de bir şey alınamıyordu”

Ahmet Cevdet Paşa (1980:192-129-125) ıslah fırkalarında görevi münasebetiyle ülke dahilindeki eşkiyalık faaliyetlerini yakından takip etmekte ve kayıt altına almaktadır:

“...Aneze eşkiyası kalabalık olduğundan, yazın Halep ve Suriye çöllerini zabt eder olmuşlar, Gavurdağı eşkiyası Surrei Humayunu dahi gasbettiklerinden dolayı Fuat Paşa Üsküdar’dan Şam üzerinden surre göndermekten vazgeçip deniz üzerinden Beyrut’a sonra Şam’a gönderme adetini ittihaz etmiş, Payas Sancağı’nda öteden berü Küçük Alioğulları tegallüb ederek tarîk-ı hacc olan Payas câddesini muhâfaza ederler ve ebnây-ı sebilden, hattâ huccâc-ı kirâmdan bile bâc alurlar idi. Ve evâmir-i devlete çendân itâ’at eylemezler idi”

Aynı günlerde eşkiya bastırmak için bölgeye giden Ahmet Muhtar Paşa da (1996: 19) Yusuf Ağa ve Çadırcı Ahmed Ağa denilen bir başka eşkiya grubundan bahsederek devletin oraya hiç müdahil olamadığını belirtir. Son dönemin önemli şahitlerinden Şevket Süreyya Aydemir (1974: 10) Edirne’nin de Bulgar ve Rum eşkiyalarının tassallutu altında yaşadığını naklederken, Dahiliye Eski Nazırlarından Hilmi Uran (2007: 44) güvenlik güçlerinin aciz durumunu şöyle özetler:

“Rumeli’de olduğu gibi Anadolu vilayetlerinde henüz nizam görmüş, disiplinli jandarma kuvveti yoktu. Bu sebeple, herhangi bir çete ile günün birinde bir yerde bir silahlı çatışma çıksa bile jandarma müfrezelerinin bu çatışmalarda başarı sağladıkları hiç işitilmezdi. Köylünün de zaten çatışmalarda bir başarı sağlanacağına inancı yoktu.”

1876 yılında Akşehir’de kaymakamlık yapan Bereketzade İsmail Hakkı (1997: 297) devletin ve inzibat kuvvetlerinin eşkiya karşısında ne kadar zayıf duruma düştüğünü şu çarpıcı ifadeyle anlatır:

“...Bir de ne göreyim? Karakolun birindeki zabtîyeler karakolu kapatmışlar, gelip anahtarını teslim ettiler. Şaşırdım. Dedim: Bu ne hal? Dediler: Civarda eşkiya var, korkumuzdan bırakıp geldik”.

Sonraki yıllarda Konya valiliğinde idareci olarak çalışan Çapanoğlu Celaledin Bey’in (2013: 64) verdiği haberler aradan uzun yıllar geçse de Akşehir’de pek bir şeyin değişmediğini göstermektedir.

“Bir zamandan beri biri piyade olarak Akşehir’de diğeri süvari olarak merkez-i vilayet havalisinde Hasan ve Osman namlarında iki eşkiya çetesi türeyerek halkı haraca kesmiş bazı cinayetler de ika’ eylemiş oldukları halde derdest edilebilmek şöyle dursun her iki şaki de hükümete meydan okumağa bile cüret etmiş hatta şu halden korkarak merkez-i vilayetdeki Bank-ı Osmani Şubesi’nin birkaç gün dairesini kapamış olacağı dahi söyleniyordu”

Doğu Anadolu Bölgesi’nin ise bu başıboş ortamda ayrı bir konumu vardı. Küçük çaplı jandarma, ve asker müfrezeleri Dersim’in içine değil, sınırlarına yakın köylere bile gidemez veya gönderilemez vaziyetteydi. Erzincan Bölgesinde 1905 yılında eşkiya tenkil hareketine katılan dönem subaylarından Ziya Yergök’ün naklettiğine göre; yörede yaşayan söz sahibi paşalar oraların hükümdarı gibi davranmakta ve herkeste bunu kabullenmektedir. Devletin görevlisi olan kaymakamlar ise görevden alınmak korkusuyla fiilen bu paşaların emrine girmektedir (Yergök-Önal, 2006: 169).

2.4. Particilik

1908’de ilan edilen meşrutiyet idaresi ile birlikte Osmanlı Devleti’nde çok partili hayata geçilmesi devlet yönetiminde politik tutum ve davranışları ve ekonomik büyümeyi beraberinde getirmiştir (Yılmazçelik, 2014: 562). Yaklaşık 10 yıl boyunca devletin her kademesinde İttihatçı yönetim tarzının yol açtığı yanlış kararlar dikkat çekmektedir. Bu ‘politik veba’ bir dönem orduya sıçramış, subaylar arasında özellikle Balkan Harbinde yoğun bir particilik cereyanı hakim olmuştur.

Kavramsal olarak siyasallaşma; kamu görevlerinde yapılan işe alma, yer değiştirme ve yükseltmelerde (terfilerde) siyasi faktörlere göre hareket edilmesi, kamu görevlilerinin kamusal karar verme süreçlerine ve siyasi faaliyetlere katılımı olarak açıklanabilir. Yönetimde siyasallaşmanın ileri düzeyde olması yönetimin tarafsızlığını zedelemekte ve özellikle üst düzey yöneticilerin sık değiştirilmesi, yönetimde tutarlılık, istikrar ve devamlılığı bozmaktadır. Bu da kamu yönetiminin etkin ve verimli işlemesini engelleyerek yönetim sistemini yozlaştırmaktadır. (Çevikbaş, 2006: 276-277) II. Meşrutiyetin ilanının ardından Serez Mutasarrıflığı ve Selanik Valiliği görevlerinde bulunan Hüseyin Kazım Kadri’ye (2000: 77) göre o dönemde siyallaşma devlet yönetimini esir almıştır. Vali olarak görev yapan idareciler, yapacakları bütün işlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin vilayetteki temsilcileri ve merkezi ile işbirliği halinde çalışmaya zorlanmaktadırlar. Hüseyin Kazım Kadri (2000: 113) Selanik valiliği sırasında gelinen noktayı şöyle özetler:

“Selanik’te bir “İttihatçı” sıfatıyla değil, bir hükümet memuru, bir vali olarak bulunduğumu daima göz önünde tutuyor ve bu kanaata göre iş görüyordum. Ne çare ki vilayet baştan başa mahdut nazarlı ve İttihat ve Terakki ‘ye taraftarlıkla temin-i mevki ve menfaat etmek isteyen memurların ellerinde idi. Bu adamların sû-i istimleri, ifratperverlikleri, zulümleri... Makedonya’nın zıyında mühim bir âmil oldu. İttihat ve Terakki Cemiyeti idame-i hayat için memleketi ve halkı öldürdü!”

Son dönem Osmanlı valilerinden Ahmet Reşit Rey, İttihad ve Terakki kulüplerinin memurlarının atanması veya görevden alınması yetkisinin kendilerinde olduğunu göstermeye çalıştıklarını ifade eder ve bu şekilde halkın gözünde hükümet nüfuzuna sahip görünmeyi amaçladıklarını belirtir. Rey, bu durumun Meşrutiyet’in ilk aylarında her tarafa memurları sürgüne göndermek ve görev yerlerini değiştirmek şeklinde ortaya çıktığını vurgulayarak yaşanan politizasyona dikkat çekmektedir (Rey, 2014: 139). Son dönem Osmanlı mutasarrıflarından Çapanoğlu Celaleddin Bey de (2013: 250) Meşrutiyetin ilanından hemen sonra İstanbul Çekmece’de yaşadığı ‘partili bürokrat’ olayını şöyle anlatır:

(...) Tayin edildiğim Zor’a giderken konakladığımız otelde oturmakta iken Çekmece’den def’ettiğimiz kaymakam karşıma çıkmasın mı? Üç bin gurus maaşla ve tahrir memurluğuyla Haleb’e gelmiş olduğunu söyledi. Şöyle bir düşündüm. Meşrûfî hükümet değil de ne olsak idâre edici ricâl olmadıkca biz ciddi bir hükümet olabilmek bahtiyarlığından mahrum bulunduğumuza hükmetdim.

O dönemin önemli isimlerinin anlatımları göstermektedir ki, İttihat ve Terakki, merkezi etkisini taşraya yayma yolunu imparatorluğun çeşitli şehir ve kasabalarındaki sıkı örgütlenmesi ile sağlamıştır. Bu örgütlenme sayesinde vali, kaymakamları denetlemiş aile ve arkadaşlık ilişkilerinden de yararlanmak suretiyle etkin bir örgüt ağı kurmuşlardır. O dönemin yazılı medyası üzerinden de taşrada etkin bir propaganda politikası izlemişlerdir (Yılmazçelik, 2014: 572).

2.5. Devlet Makamlarının Sürekli El Değiştirmesi

Dönemin önemli sorunlarından biri de devlet makamlarının sürekli el değiştirmesi, bir makama gelen şahsın kısa bir süre sonra azledilmesi veya bir başka göreve atanmasıdır. Yönetim zaafiyeti o boyutlara varmıştı ki devletin valileri bir göreve tayin ediliyor, o kişi o göreve giderken ya bu atama iptal ediliyor yada yolda görev değişikliği yapılıyordu. (Masters, 2012: 29). Sebepsiz yere bir takım devlet adamları sürgün edilip gurbete gönderiliyor, bunlardan bir kısmı

taşra memuriyetleriyle İstanbul'dan çıkarılıyor, memuriyet yerlerine ulaşmadan azledilip yerlerine başkaları gönderiliyordu (Bereketzâde, 1997: 182). Dönemin ünlü valilerinden Halil Rifat Paşa, yaklaşık 5 ay Tuna valiliği yaptıktan sonra 5 Şubat 1877 tarihinde önce Halep valiliğine tayin edilmiş iki gün sonra bu yeri değiştirilmiş ve 7 Şubat 1877 Kosova valiliğine tayin edilmişti. Bir vakanüvis olması münasebetiyle dönemin kayıtlarını tutan Ahmet Cevdet Paşa da (1980: 222) bu anlamdaki tayin ve tesbitleri kayıtlarına geçirmiştir. Duruma ilişkin olarak:

“...Dört ay sonra Ali Sâib Paşa azl ile Hüseyin Avni Paşa ser-asker oldu. Üç gün son-ra Es'ad Paşa da Sadâret'den azl ile yerine Mahmud Nedim Pa-şa, 24 Receb'de Sadr-ı a'zam olmağla ictimâ-i zıddeyn vuku' bul-du. Hüseyin Avni Paşa bir ay bu kadar gün Ser-askerlik etdikden sonra azl ile yerine Rıza Paşa, Ser-asker oldu. O dahi Fransız politikasına hâdim olup ol esnâda ise Ser-askerlik makamında tebeddülât-ı serî'a vuku' bulmakda olduğundan Rıza Paşa'nın ser-askerliği iki aya varmadan azl ile Nâmık Paşa, Ser-asker oldu. Arası çok geçmeyüp Rıza Paşa yine makam-ı Ser-askerîye geldiyse de yine çok duramadı” demektedir.

Son dönem sadrazamlarından Mahmut Şevket Paşa (1988: 89) gelinen noktayı dışarıdan görevli gelen yabancıların da gözlemlediğini belirtir. Osmanlı Donanmasında o günlerde görev yapan İngiliz mütehassıslarından Lipus Paşa, 'Türk Donanmasının en büyük sorununun çok kısa sürede çok fazla idari görevlinin değiştirilmesi' olduğunu söyler.Sultan II. Abdülhamit'in 33 yıllık saltanatı sırasında 28 sadrazam gelip geçmesi, yıl başına ortalama yaklaşık 1 sadrazamın görev yaptığını göstermektedir. Bu rakam görev değişikliğinin hızına işaret etmekte,sadrazamlık makamında bir devlet tecrübesinin oluşturulamadığını ortaya koymaktadır.

2.6. Göreve Ehliyetsiz ve Liyakatsiz Kişilerin Getirilmesi

Bir başka yönetim sorunu ise ehliyetsiz ve liyakatsiz kişilerin işbaşına getirilmesidir. Sorumluluk, genel olarak bireyin eylemlerini, kendisinden beklenen kimi yükümlülükler göre yapması ve kendisine ve başkalarına, bu eylemlerden dolayı hesap verebilmesi olarak tanımlanmaktadır (Özdemir, 2008: 182). Bu dönemde devlet makamlarına ehliyet ve liyakat sahibi kişiler değil, eş-dost, akraba-hısım, partidaş, olan kişiler getirilmekte,daha kötüsü bu kişilerin yanlış uygulamaları da yönetim tarafından sahiplenilmektedir.

Göreve ehliyetsiz ve liyakatsiz kişilerin getirilmesi anlamında kayıtlarda çok sayıda örnek yer almaktadır. Osmanlı Ordusunda taburu, alayı, fırkası yokken şuna

buna terfian binbaşılık, miralaylık, livalık rütbeleri tevcih olunup duruyordu. Bu terfiler orduda şiraze-i intizamı ihlâl ettiği gibi bütçenin muvazenesini de bozmakta idi (Tahsin Paşa, 1990: 105). Şeyhülislamlık gibi esasen ruhani yönü ağır basan bir kurumda da vaziyet farklı değildi. İstanbul kadılığı öteden beri, Haremeyn kadılıklarında bulunmuş zevata verilirken zamanla bu kaide bozulmuştur. (Ahmet Cevdet Paşa, 1973: 69). Yine Ahmet Cevdet Paşa (1980: 50), ehliyetsiz memur seçimi konusunda bazı somut örnekler de verir:

“O zaman İstanbul pâyelülerinden Burunî Vehbi Molla nâmında bir kallâş var idi. İlmi, Mızraklı ilmühâlin üst tarafına geçmezdi. Lâkin Hariciye Nazırı Âlf Paşa’nın akşamcılarında ya’ni kadeh-yârânından olduğu cihetle İstanbul pâyesi’ne kadar çıkmış ve Ma’ârif-i Umûmiyye Nezâret-i celilesi muâvini olmuş idi. Hâlbuki fuşıyyât ile ma’rûf olduğundan, mekteb çocuklarının emr-i terbiyesini böyle bir şahsa ihale nasıl câ’iz olur deyu halk söylenmiş idi”

Ahmet Cevdet Paşa dönemin Hariciye Nazırlarından Keçecizade Fuat Paşa’yı kastederek “Kendüsüne mütehasıs olan eşhası kayırmağa i’tinâ ederdi. Bu cihetle me’ûrînin nasb u ta’yîninde hüsn-i intihâba muvaffak olunamıyordu.” ifadesini kullanır. Sultan II.Abdülhamit dönemi Mabeyn Başkatibi Tahsin Paşa (1990: 94-95) ise bir başka devlet adamının bu anlamda yaptığı garip iltimas talebinden şöyle bahseder:

“Hâriciye Nâzırı Tevfik Paşa, “Ferid Paşa için geliyorum. Sadrazam bu biçareye hiç iş vermiyor. Çok fena bir vaziyette kaldı. Dün bana gelmişti, âdeta ağlıyordu. Merhamet-i şâhâneye iltica ettiğini söyledi, benim tavassutumu rica etti, hâline acımamak kabil değil, onun için bu husûsu arzetmeye geldim”

Osmanlı hükümetlerinde bakanlık ve valilik vazifelerinde bulunmuş Hüseyin Kâzım Kadri’nin tespitiyle, “Maliye Nezareti’nde en mühim mevkileri işgal eden kimselerin hal ü şanlarına bakıldığı zaman buraya bir ‘Dârulaceze’ demek doğru olurdu” (Kadri, 2000: 50-51). Musul Valisi Ebubekir Hazım Tepeyran’ın naklettiğine göre, Hazine-i Hassa Nezareti’nde kaybolan kasa anahtarını bulmak için falcıların bilgisine başvurulmaktadır (Tepeyran,1998:423).

Nezaretlerde durum böyle iken vilayet ve kazalarda durum daha farklı değildir. Aynı kötü idareciler buralarda da icrayı sanat eylemektedirler. Hüseyin Kazım Kadri’nin ifadesiyle; o sırada İstanbul’da koleranın müthiş tahribatı görülüyordu. Şehremaneti, frenklerin maruf tabirlerince bir “vol organise” (organize hırsızlık) idi! Mütefessih ve çürük bir işte bir sürü tenbel ve adi

adamlarla uğraşmak tahammül edilmez bir hal idi. Bunlar ekseriyetle mütekait, işe güce yaramaz kimseler idi. Büyükdere'de eski bir casus, Arnavutköy'ünde eski bir mabeyinci, Üsküdar'da bir ferik mütekaidi, Anadoluhisarı'nda bir avukat bozuntusu, Kasımpaşa'da bir inekçi... İşte koleranın yayılmasına maruz olan payitahtta belediye işleri böyle adamların ellerinde idi (Kadri, 2000:311). Çapanoğlu Celaleddin Bey de (2013: 184) vasıfsız kişilerin korunduğunu şu cümlelerle anlatıyor:

“Zâten bu misillü mensûbîn ve mahmîlerin (korunanların) her tarafta hâl ve şânı bu merkezde idi. Mesela Karin-i Evvel (Baş Mâbeyinci) Hacı Ali Paşa'nın köyündeki biraderi Battal Ağa'ya valiler bile boyun eğdi. Arab İzzet Paşa' ya mensûb olanlara Şam havalisinde kimse ses çıkaramazdı.”

Bazı devlet makamları adeta güç sahiplerinin yakınlarıyla doldurulmuştu. Akra kaymakamı uzun senelerden beri Hâriciye Nezareti'nde bulunmakta olan bir paşanın akrabasından olduğu için o da “izzetlû paşa” olmuştu. Ehl-i örf taifesinden devlet adamları reayayı hapsetmek dışında, işkence ve hatta ölüme varan kötü muamelelerde de bulunabilmektedir. Sinop Hapishanesi'nde suçsuz yere yatan bazı mahbusların hapishanenin teftişi sırasında müfettişlerden gizlendiği kayıtlarda yer almaktadır (Tepeyran, 1998: 92-93). Akşehir'de de benzer sorunlar yaşanmakta, halk suçsuz yere hapishanelerde ömür tüketmektedir. Akşehir kaymakamı Bereketzade İsmail Hakkı (1997: 256) yaşanan zulmü şöyle anlatmaktadır:

“Kasabaya dönüşümde hapishaneyi yoklamıştım. Muhtelif köylerden birçok köylüleri tutuklu buldum. Filânca ve filânca çorbacılar borçları varmış, borç ödemekten kaçınmışlar. Çorbacılar da cebecilere havale ederek göndermişler, kendileri de gelip dava edeceklermiş. Öteden beri de bu hal câri imiş. Kalbimdeki yaraya, bu manzara tuz biber ekti, kalbim galeyana geldi. Hapishane memurunu tekdir ettim ve bundan sonra bu gibi haller tekerrür edecek olursa, kendisini azledeceğimi ihtar ederek, o biçareleri hemen koyuverdim”

Devlet içersindeki kötü yönetimden ve kötü personel rejiminden tabi olarak ordu da çok belirgin bir şekilde etkilenmişti. Ordularda terfiyi hak kazanmış bazı subaylar senelerce bekletilirken ordu müşîrlерinin bu husustaki müracaatları her nedense dikkate alınmazdı. Mabeyn Başkanlığı Tahsin Paşa (1990: 15-136) yaşanan adaletsizliği çok çarpıcı bir şekilde şöyle anlatır:

“Son zamanlarda Üçüncü Ordu Müşiri İbrahim Paşa’dan Mâbeyn’e bir tahrirât geldi. İbrahim Paşa bu tahrirâtında terfi istihkak kasbetmiş zâbitân hakkında on üç defa defter tanzim ve Makam-ı Serasker’ye takdim edildiği halde bunların her sene Piyade Dâiresi’nce tanzim edilen defterlere ithal olunmadığından şikâyet etmişti. Hele Altıncı ve Yedinci ordu gibi uzak mahallerdeki zâbitler terfi hakkından büsbütün mahrum kalmakta idiler. İstanbul’da ve gözönünde bulunan zabıtların sık sık terfi etmeleri bütçeyi ne derece haleldar ediyorsa, memleketin uzak aksamında askerlik vazifesini yapan zabıtların terfi zamanları gelip geçtiği halde bu haktan mahrum kalmaları intizam-ı askerîyi o merteye ihlâl etmekte idi. Sultan Hamid idâresini yıkan Rumeli kıyâmının en mühim âmillerinden biri, bu adaletsizliği tevliid ettiği meyûsiyet olduğundan şüphe edilmemelidir”

4. Ordu Komutanı sıfatıyla Hicaz Valiliği vazifesini de yürüten Cemal Paşa, uyguladığı baskı ve sindirme politikasıyla mahallî bütün dengeleri altüst etmekte, bazı Arapları idamla cezalandırarak bir Hicaz İsyanı’nın adeta ateşini tutuşturmaktaydı. Cemal Paşa, tıpkı diğer İttihatçı yöneticiler gibi adam öldürmeyi bir yönetim biçimi olarak uyguluyordu. Binbaşı Ali Fuat Erden’in Hatıraları (2003: 332, 343) bu anlamda hüznünlü ayrıntılarla dolu olup bunlardan biri aşağıda zikredildiği şekildedir:

“(…) Mahkumların yarısı Şam’da, yarısı Beyrut’ta asıldılar. Aynı akşam Cemal Paşa’nın evlilik yıldönümü imiş. Dışarıda yüz adım ötede yüzleri sararmış, asılı adamların sallandıkları darağaçları, içeride sarı kayısı güllerinin mestedici kokularının yoğunlaştığı gülistan. Asılmışlar ve güller...”

“(…) Gazze Müftüsü ve oğlu, ellerinde bavul Gazze’den çıkıp çöle giderlerken tutuklanmış, Mısır’a kaçmaya teşebbüs ettiklerinden dolayı, cezalandırılmak üzere orduca Harp Divanına verilmişler. Divan-ı harb, “Ordu kumandanının kanaatini en kuvvetli şehadet ve delil “ sayarak Müftü efendiye ve oğlunu idama mahkum etmiş, baba oğul Gazze kapısında idam edilmişlerdir...”

4. Ordu Komutanı sıfatıyla Hicaz Valiliği vazifesini de yürüten Cemal Paşa’nın devleti nasıl yönettiğini, daha doğrusu nasıl yokettiğini Hüseyin Kazım Kadri de (2000: 149-150) şöyle anlatır:

“Cemal Paşa o sırada Beyrut’a gelmişti. Tahsin Bey, “Cebel’e henüz bir kimseyi göndermediler; halk açlıktan kırılıyor. Ahalinin iâşesini düşünecek kimse yok. Bari yazsanız da kimi gönderecek iseler bir an evvel tayin etseler...” dedi, Ve bu ihtarına karşı Cemal Paşadan; “Cebel halkının açlıktan geberip gitmeleri, bizim arayıp bulamayacağımız bir saadettir. Varsın gebersinler; biz de onlardan

kurtulmuş oluruz!” cevabını aldı.Beyrut’un kumlukları Lübnan köylülerinin cesetleriyle dolmuştu.”

Dönemin Osmanlı devlet adamlarının halini en güzel anlatan anekdotlardan biri Şeyhülislam Cemaleddin Efendiye aittir.Şeyhülislam Cemaleddin Efendi Osmanlı İmparatorluğu hudutları dışında yaşamaya mecbur edildikten sonra, bir süre damadı ve kızının yaşadığı Nice şehrine gitmiş ve ilk defa ziyaret ettiği Batı’yı gördükten sonra büyük bir sarsıntı geçirmiştir. Nice’de bir akşam damadı Cemil Paşa’ya, “Paşa! Osmanlı Devleti’ne ne yazık, çağdaş dünyanın gerçeklerinden habersiz, bizim gibi kişiler tarafından idare edilmiş” demiştir (Topuzlu, 2017: 82).

2.7. Rüşvet, Yolsuzluk ve Usulsüzlük

Dönemin en yaygın kamu yönetimi sorunlarından biri de devlet dairelerinde hemen her işlem karşısında vatandaştan talep edilen rüşvet uygulmasıydı. Kamu yönetiminde etik dışı davranışlardan bahsedildiğinde pek çok insanın aklına “yolsuzluk” ve yolsuzluğun yaygın bir türü olan “rüşvet” gelmektedir. Rüşvet, kişinin bürokratik mekanizmayı kendi lehine çalıştırmasının bir aracı olarak da değerlendirilmektedir. Rüşvet, bir görevlinin görevini, bir gerçek veya tüzel kişiye haksız çıkar sağlayacak biçimde yapması ya da bu kişinin eylemlerini görmezlikten gelmesini sağlamak için kendisine verilen para, hediye ya da sağlanan imkan olarak tanımlanabilir. (Özdemir, 2008: 188). Osmanlı Devleti’nde alınan bütün tedbirlere rağmen yolsuzluklar bir türlü önlenememiştir. Dönemin şahitleri rüşvet uygulamasını içeren çok sayıda uygulamaya anlatımlarında yer verirler. Çeşitli vilayetlerde valilik görevlerinde bulunan Hüseyin Kazım Kadri bu şahitlerden biridir. Hüseyin Kazım Kadri Halep’te vali iken Kadı Efendinin Yüzbaşı Osman Efendi’den rüşvet aldığına ve bunun karşılığında bir vatandaşın arazisini rüşvet veren şahsın üzerine geçirdiğine değinir (Kadri, 2000: 102-103-104).

Göreve gelmiş ehliyetsiz ve liyakatsiz makam sahiplerinin görevleri sırasında yolsuzluk ve usulsüzlüğü alışkanlık edinmiş olmalarıyla ilgili kayıtlarda çok sayıda örnek yer almaktadır. Ahmet Cevdet Paşa Bosna’daki müfettişlik görevi sırasında Hristiyan ahaliye karşı uygulanan zulme bizzat kendisi şahit olmuştur (Ahmet Cevdet Paşa, 1980: 77). Sinop mutasarrıfı şehirdeki tarihi kale kapılarından, “Meydan Kapısı” denilen kapı ile onun üstündeki burcu korunması lazım eski eserlerden olduğu halde yıkılmış ve kapının yıkılmasını da kararlaştırmıştır. Aynı mutasarrıf Sinop’un son yangınında felaketzedeler için belediyece toplanan yardımlardan ve Ruslarca verilen ianelerden kimseye bir şey vermemiştir. Bunun yanında toplanan yardımlar herhangi deftere kaydedilmemiştir. (Tepeyran, 1998: 96-111).

2.8. Başarılı Olan Makam Sahiplerinin Azlığı

Dönemin yaygın olan bir başka sorunu başarılı ve yararlı faaliyetler üreten bazı makam sahiplerinin bir jurnal ile sorgusuz sualsiz kolayca azledilmeleriydi. Sultan II. Abdülhamit Döneminin birkaç başarılı yöneticisinin başına gelenler dönem ile ilgili önemli ipuçları vermektedir. Ebubekir Hazim Tepeyran, Dedeagaç mutasarrıfı iken yaptırdığı bir hastanenin açılış töreni sırasında gelen bir telgrafla görevinden azledildiğini öğrenmiştir. Tepeyran, İstanbul'a dönüp kendisi hakkında yazılan jurnalın asılsız olduğunu öğrenmiş olsa da sonuç değişmemiş, bu kez de Musul Valiliğine atanmıştır. Ancak burada da aynı akıbetten kendini kurtaramamıştır. (Tepeyran, 1998: 532). Serez'de mutasarrıflık, Selanik ve Halep'te valilik görevlerinde bulunan Hüseyin Kazım Kadri de benzeri şekilde görevinden başka mahallere kaydırılmıştır (Kadri, 2000: 85-110). Bir başka mağdur, Ahmet Reşit Rey'dir. O da Manastır'da vali iken jurnal ile görevinden uzaklaştırılmış ve İstanbul'a çağırılmıştır (Rey, 2014: 122). Öte yandan Sultanın baş vezirlik makamına veya etkili bir göreve atadığı kişiler dürüst ve yetenekli olsa da, İttihatçılar cephe alarak hizmet yapmasını engellemeye dönük faaliyetler gerçekleştirmektedir. Bu şekilde ya istifa ya da görevden alınmalarını sağlamaktadırlar (Yılmazçelik, 2014: 559).

SONUÇ

Osmanlı Devleti, zaman içerisinde bünyesinde ortaya çıkan bazı yozlaşma alametlerinin konusu olmaktan kurtulamamıştır. Nitekim yakın tarihimizi anlatan bazı eserlerin satır aralarında bu idari yozlaşmanın çok çarpıcı izlerine rastlamak mümkündür. Bu satır aralarından Osmanlı Devleti'nin idari işleyişinde zamanla ortaya çıkan bozulmaya yenik düştüğüne şahit oluyoruz.

Devleti yeniden ayağa kaldırmak için çeşitli dönemlerde yapılan ıslah ve reform çalışmalarının bazısına toplum direnç göstermiş, bazılarında uygulayıcı konumundaki bürokratlar intibak edememişlerdir. Alınan tedbirlerin bir kısmı başarılı olmuş, bu başarılar devletin ömrünü uzatan amiller olarak kayıtlarda yerlerini almışlardır. Osmanlı Devleti'nin ihtiyarlama çağında ülkenin yaşadığı son yüzyıl, kayıp bir asır olarak kayda geçmiştir. Ağır ve sancılı geçen bu dönemin ardından yok olma süreci başlamış, I. Dünya Savaşı, Mondros Mütarekesi ve Osmanlı topraklarının işgali, bu yok oluşu hızlandıran kilometre taşları olmuşlardır.

Geçmiş bilgisi, gelecek vizyonunun en önemli yapıtaşlarından biri olduğundan, yeni nesillerin Türkiye Cumhuriyeti'nin hangi medeniyetin

küllerinden hangi sosyolojik süreçte doğduğunu bilmesinde sayısız faydalar vardır. Her şeyden önemlisi bugünü anlama ve anlamlandırabilmek için 'dün bilgisi' bir zaruret olarak karşımıza çıkmaktadır.

George Santayana ,”Tarihi anlamayanlar onu tekrarlamaya mahkumdurlar.”der.İşte bu tarihi tecrübeler ve dersler doğrultusunda Osmanlı Devleti'nde son dönem kamu yönetim sorunlarının günümüz penceresinden ciddi şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir. 'Geçmişin aydınlığından istifade etmeyenler, geleceğin karanlığına mahkûm olurlar' tesbitinden hareketle, yakın geçmişimizin kamu yönetiminden, yeni dönem kamu yönetiminin alacağı çok fazla dersler olacağı ortadadır.

Çağlar boyunca devlet yönetimlerinde ortaya çıkan bozukluklar ve yozlaşma alametleri, birbirinin benzeri olgular olarak dikkat çekmektedir. Devletini geleceğe taşımak isteyen idarecilerin, bu olguları incelemesi, devlet için gerektiğinde ıslah faaliyetlerini yapabilmeleri, tarihi bir zaruret olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Ahmet Cevdet Paşa (1973). Cevdet Paşa Tarihi, Cilt:1, İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları.

Ahmet Cevdet Paşa (1973). Cevdet Paşa Tarihi, Cilt:2, İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları.

Ahmet Cevdet Paşa (1980). Maruzat, İstanbul: Çağrı Yayınları.

Ahmet Muhtar Paşa (1996). Anılar 1, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Akçura, Y. (1988). Osmanlı Devletinin Dağılma Devri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Akyıldız, A. (2007). "Osmanlılar, (Medeniyet Tarihi / Siyasî ve İdarî Teşkilât / Modern Dönem)", DİA, Yıl: 2007, cilt: 33, 506-509.

Akyıldız, A. (2004). Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme, İstanbul: İletişim Yayınları.

Apak, R. (1998). Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları, Ankara: Tarih Kurumu Yayınları.

Aslan: ve Yılmaz A. (2017). "Tanzimat Döneminde Osmanlı Bürokratik Yapı ve Düşüncesinin Değişimi", Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt:2, Sayı:1 S.287.

Aydemir, Ş. S. (1974). Suyu Arayan Adam, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydın, M. (2015). "Osmanlı Divan Teşkilatı ve 1281-1296/1864-1879 Tarihli 19 Numaralı Erzurum Vilâyet Ahkâm Defterinin Tarihi Kıymeti", Curr Res Soc Sci (2015), 1(3), 69-83

Bereketzade, İ. H. (1997). Yâdî Mâzî, İstanbul: Nehir Yayınları.

Beyazıt, Y. (2010). "Osmanlı İlimiye Bürokrasisinde Merkez-Çevre İletişimine Dair Sorunlar", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 2010, Sayı: 47 Cilt: 29, 157-176.

Bırol, N. (2009). Sadrazam Halil Rifat Paşa Dönemi ve İcraatları, Ankara: Cedit Neşriyat.

Bozatay, Ş.A. ve Demir, K.A. (2014). "Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde

Kadıllık: Kurumsal Bir Değerlendirme”, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 10, 2014-Haziran, 71-89.

Boztepe, M. (2013). “Osmanlı Devleti'nin Taşra Yönetimini Şekillendiren “Merkeziyetçilik” Yaklaşımı ve Günümüze Etkileri”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 36:1-14,Nisan 2013.

Bucaktepe, A. (2014). “Birinci ve İkinci Meşrutiyet Anayasalarında Öngörülen Devlet Modelleri Hakkında Bir Değerlendirme”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 42. Sayı Ekim 2014, 45-56.

Çapanoğlu Mahmud Celaledin Bey'in Hatıraları (2013). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Çetin, N. (2017). “I. Dünya Savaşı'na Giden Yolda Avusturyamacaristan ile Sırbistan İhtilafı”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Haziran 2017, Cilt 19, Sayı 1, 371-393.

Çevikbaş, R. (2006). “Yönetimde Etik ve Yozlaşma”, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 20 Nisan 2006 Sayı: 1, 265-289.

Demirci: ve Arslan H. (2012). “Osmanlı Türkiye'sinde Bazı Aşiret, Cemaat Ve Taifelerin Eşkıyalık Faaliyetleri ve Bunların Merkez-Taşra Yazışmalarındaki Yansımaları: Maraş Eyâleti Örneği”, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/3, Summer 2012. S.74-76

Doğan, C. (2011). “II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezileşme Politikasının Doğu Vilayetlerinde Uygulanması”, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/4 Fall 2011. S.505-521

Dursun, M. K. (1994). İzmir Hatıraları, İzmir: Akademi Kitabevi.

Erden, A. F. (2003). Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Ergül, E. (2016). “Jean Bodin'in Devlet Teorisi Üzerindeki Osmanlı Etkisi”, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C. XX, Y. 2016, Sayı 1, 303-346.

Eryılmaz, B. (2007). “Parlamento-Bürokrasi İlişkilerinin Çeşitli Boyutları” (246-257), Kamu Yönetimi Yazıları: Teoride Değişim-Yeniden Yapılanma-Sorunlar

ve Tartışmalar, Ed. Bilal Eryılmaz, Musa Eken, Mustafa Lütfi Şen, Ankara: Nobel Yayınları,

Fidan, Şahin K. ve Çelik F. (2011). “Osmanlı Modernleşmesinin Temel Olgularından Biri: Bürokrasi Osmanlı Modernleşmesinde Bürokrasinin Etkinliği ve Önemi”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs 2011, Sayı:23, 113-128.

Gençoğlu, M. (2011). “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2 (1), 29-50.

Göküş, M. (2010). “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Modern Türkiye’ye Yöneten-Yönetilen İlişkilerinin Gelişimi”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C.15:3, 227-249.

Hülür, H., A. Gürsoy (2005). “İmparatorluktan Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşmenin Dinamikleri”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 311-341.

İnalçık, H. (2016). Devlet-i Aliye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV, 2. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

İpşirli, M. (1993). “Dahiliye Nezareti: Osmanlı Devleti’nde 1836’da kurulan ve Cumhuriyet döneminde İçişleri Bakanlığı adını alan teşkilât”, TDV İslam Ansiklopedisi 8. Cilt, 414-416.

İpşirli, M. (2007). “Osmanlılar, (Medeniyet Tarihi /Siyasî ve İdarî Teşkilât / Klasik Dönem)”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Yıl: 2007, Cilt: 33, 502-505.

Kadri, H. K. (2000). Meşrutiyet’ten Cumhuriyete Hatıralarım, İstanbul: Dergah Yayınları.

Karagöz, M. (1995). “Osmanlı Devletinde İslahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839)”, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı 6, 173-194.

Karayaman, M. (2009). “Vilayet Hususi İdareleri ve 1915 Yılı Faaliyetleri”, Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, Sayı 8/Yaz, 121-148.

Karta, N. (2014). “Sultan III. Selim Döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik Durumu ve Alınan Tedbirler”, Iğdır Üniversitesi / Iğdır University Sosyal

Bilimler Dergisi, Sayı / No. 6, Ekim 2014: 21-50.

Kaştan, Y. (2016). "Osmanlı Devleti'nde "1913 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-i Muvakkati" ile Vilayet Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 2,S.78-98, Ocak 2016.

Kaya, M. (2013). "18. Yüzyılda Yabanabad Kazasında Görülen Kanunsuzluk Hareketleri" Ankara Araştırmaları Dergisi 1(1), Haziran 2013, 51-65.

Kılıç: (2005). "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 2005, Sayı: 37 Cilt: 24, 99-111.

Kimter, N. (2012). "Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk Kitabı Değerlendirmesi (Hüsameddin Erdem, DEM Yayınları, İstanbul, 2006, 317 sayfa)", Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012/1, Cilt 1, Sayı 1, 139-147.

Mahmut Şevket Paşa (1988). Günlük, İstanbul: Arba Yayınevi.

Mağmumi Şerafettin (2010). Anadolu ve Suriye'de Seyahat Hatıraları, Ankara: Cedit Neşriyat.

Masters,B. (2012). Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti,İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Menteşe, H. (1986). Halil Mentеше'nin Hatıraları, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Mumcu, A. (1994). "Dîvân-ı Hümâyün", Diyanet İslam Ansiklopedisi, Yıl:1994 Cilt: 9, 430-432.

Noyan, M. (2015). "Tarih Boyunca Bâbiâli", 1453 İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi, Sayı 23, 11-16.

Ortaylı, İ. (2008). Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi, 3. Baskı, Ankara: Cedit Neşriyat.

Ortaylı, İ. (2016). İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, 43. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları

Özdemir, M. (2008). "Kamu Yönetiminde Etik", Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 4, Sayı 7, 179-195.

Pamir, A. (2002). “Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti’ne Etkileri”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 51, Sayı 2, 79-119.

Polat: (2012). “XVII. Yüzyılda Kütahya ve Çevresinde Yöneten-Yönetilen İlişkisi”, Bilig, Yaz 2012/Sayı 62.

Pustu, Y. (2007). “Osmanlı-Türk Devlet Geleneğinde Modernleştirici Unsur Olarak Bürokratik Elitler”, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9/2 (2007). 197-214.

Rey, A. R. (2014). İmparatorluğun Son Dönemlerinde Gördüklerim Yaptıklarım, İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Saklı, A. R. (2011). “Disiplinler Arası Bir Disiplin Olarak Kamu Yönetimi”, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 13/2, 97-120.

Selahaddin Mehmed, (1989). İttihat ve Terakkî’nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti’nin Yıkılışı, İnkılap Yayınları, İstanbul.

Seyitdanlıoğlu, M. (1999). Tanzimat devrinde Meclis-i Vala (1838–1868), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Simavi, L. (2006). Osmanlı Sarayının Son Günleri, İstanbul: Pegasus Yayınları.

Şahingiray, M. R. (1997). Hayatı ve Hâtıraları, İzmir: Akademi Kitabevi.

Tahsin Paşa (1990). Yıldız Hatıraları, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Tepeyran, E. H. (1998). Hatıralar, İstanbul: Pera Yayınları.

Topuzlu, C. (2017). 80 Yıllık Hatıralarım, İstanbul: İşaret Yayınevi.

Turhan, M. (2010). Kültür Değişmeleri, İstanbul:Çamlıca Yayınları

Uran, H. (2007). Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım, İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Yergök, Z. ve Önal: (2006). Harbiyeden Dersime, İstanbul:Remzi Kitabevi.

Yılmaz, Ö. (2014). “Tanzimat Döneminde Osmanlı Taşra İdare Meclisleri (1840-1871)”, Journal of History Studies Volume 6 Issue 6, p. 253-280, December 2014.

Yalçınkaya, M. A. ve İ. Yılmazçelik (2014). Yeniden Yapılanma: Osmanlı Tarihi El Kitabı, 4. Baskı, Ed. Tufan Gündüz, Ankara: Grafiker Yayınları, 451-522.

Yılmazçelik, İ. (2014). Çöküş: Osmanlı Tarihi El Kitabı, 4. Baskı, Ed. Tufan Gündüz, Ankara: Grafiker Yayınları, 523-612.